

MIRA PYŻUK

ANTROPOLOGICZNA INTERPRETACJA SZCZĄTKÓW KOSTNYCH POPULACJI KULTUR PRZEWORSKIEJ I WIELBARSKIEJ Z KOŁOZĘBIA, POW. PŁOŃSK

WPROWADZENIE

Cmentarzysko na stanowisku 3 w Kołozębieniu położone jest w dolinie Płonki, u ujścia tej rzeki do Wkry, na wschodnim skraju Mazowsza Płockiego. Razem z sąsiadującymi osadami tworzy niewielki zespół osadniczy z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich.

Prace wykopaliskowe na nekropoli prowadzone były z przerwami w latach 1962–1969. Przebadano około 3/4 pierwotnego zasięgu cmentarzyska, odsłaniając na powierzchni około 1,5 ha 428 grobów, niemal wyłącznie ciałopalnych. Wśród nich około 2/3 stanowią groby kultury przeworskiej, wyłącznie ciałopalne, w znacznej większości bezpopielnicowe. Nie więcej niż 1/3 to groby kultury wielbarskiej, głównie bezpopielnicowe. Z całego cmentarzyska znanych jest jedynie 20 grobów z pochówkami w popielnicach¹.

Cmentarzysko kultury przeworskiej założone zostało w fazie A₂ młodszego okresu przedrzymskiego — najstarsze pochówki datowane są zapinkami typów H i K według klasyfikacji J. Kostrzewskiego (1919) oraz zapinkami typu Nauheim. Nieliczne fibule typu M, brak zapinek typów N-O oraz zabytków z wczesnego stadium fazy B₁ świadczyć mogą, że groby z młodszego odcinka fazy A₃ i z fazy A₃/B₁ zajmują nieprzebadaną część nekropoli. Pełną fazę B₁ reprezentują groby z zapinkami typu 68 i wczesnymi odmianami trąbkowatych fibul IV grupy według klasyfikacji O. Almgrena. Najmłodszy horyzont grobów kultury przeworskiej wyznaczają pochówki z zapinkami trąbkowatymi odmiany 5 i fibulami silnie profilowanymi odmiany mazowieckiej; na ich podstawie może być on synchronizowany z młodszym stadium fazy B₂ i — prawdopodobnie — najstarszym odcinkiem fazy B₂/C₁.

¹ W roku 2000 materiały z cmentarzyska przekazane zostały z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk do Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, gdzie przeprowadzona została pełna konserwacja tzw. zabytków wydzielonych i trwa konserwacja oraz rekonstrukcja materiału ceramicznego. Dopiero po całkowitym zakończeniu prac konserwatorskich i dokumentacyjnych możliwe będzie przeprowadzenie pełnej analizy chronologiczno-kulturowej tej nekropoli.

Charakterystyka wyposażenia grobów kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego nie odbiega od standardu tej kultury; jedynie w ceramice zaobserwować można pewne, trudne jednak do jednoznacznego zdefiniowania, wpływy ornamentyki typowej dla kultury oksywskiej. We wczesnym okresie wpływów rzymskich, zwłaszcza w fazie B₂, wyraźne są cechy charakterystyczne dla przeworskich nekropoli prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia — tzw. wschodniej strefy kultury przeworskiej. Chodzi tu o duży udział wyrobów ze stopów miedzi, liczne występowanie charakterystycznych typów zapinek (oczkowate serii pruskiej, grupy II/IV, trąbkowate typu 5, silnie profilowane odmiany mazowieckiej), ozdób (bransolety, paciorki) i ceramiki (trójjuhe wazy dwustożkowate). Niektóre z tych elementów mogą być wynikiem bliskich kontaktów lokalnej społeczności z ludnością wielbarskiej strefy osadniczej z Ziemi Dobrzyńskiej. Być może także akceptacją wielbarskich rytuałów grzebalnych tłumaczyć można bardzo niewielki odsetek grobów z pochówkami popielnicowymi i niemal zupełny brak uzbrojenia w wyposażeniach grobowych z tej fazy.

Chronologię najstarszych grobów kultury wielbarskiej wyznaczają zapinki typów 41, 96 i 128 Almgrena, ozdoby w tzw. stylu barokowym, wczesne bransolety węzowate i ceramika zdobiona charakterystycznym motywem trójkątów na przemian gładzonych i chropowatych, które pewnie osadzają ten horyzont w fazie B₂/C₁. Zapinki typu 128 Almgrena oraz występowanie typowo przeworskiej fibuli trąbkowatej odmiany 5 w wyposażeniu popielnicowego grobu kultury wielbarskiej wskazywać jednak może, że pierwsze pochówki ludności tej kultury pojawiły się na nekropoli w Kołozębju już u schyłku fazy B₂. Najmłodszy pewnie datowany grób wielbarski pochodzi z fazy C₃ lub z początku wczesnej fazy okresu wędrówek ludów; na obecnym etapie opracowania materiałów, zwłaszcza ceramiki, nie można jednak stwierdzić jednoznacznie, że cmentarzysko wielbarskie zostało wówczas porzucone.

Nekropola w Kołozębju należy do licznej grupy wschodnioprzeworskich obiektów sepulkralnych, które użytkowane były w głąb okresu późnorzymskiego przy całkowitej zmianie ich oblicza kulturowego, związanej z przemianami ludnościowymi i kulturowymi, do jakich doszło na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu u schyłku fazy B₂ i w początkach fazy B₂/C₁. Jest ono jednocześnie jednym z niewielu, które dostarczyły przesłanek wskazujących na możliwość współużytkowania nekropoli przez ludność kultury przeworskiej oraz grupę (przybyszów?) ludności wielbarskiej przez pewien, zapewne krótki, okres około 3 ćwierci II w. n.e. Fakt ten czyni je niezwykle istotnym elementem w badaniach procesów kulturowych późnej starożytności na ziemiach polskich.

Jacek Andrzejowski

WSTĘP

Na terenie Polski ślady grobów ciałopalnych stwierdzono pod koniec neolitu. W epoce brązu i żelaza obrządek ten staje się niemal powszechny. Trwa do XI w., do czasu przyjęcia nowej religii — chrześcijaństwa, a na Pomorzu i Lubelszczyźnie nawet do XII w.²

Ciałopalenie w bardzo poważnym stopniu zubożyło badacza w możliwości odtworzenia procesów biologiczno-demograficznych minionych populacji. Utrudniło lub uniemożliwiło rekonstrukcję większości cech morfologicznego wyglądu człowieka. Mimo tych ograniczeń poznawczych badania spalonych szczątków kostnych są użyteczne. Przyczyniają się do wzbogacenia stale niepełnej wiedzy o ludach stosujących taki obrządek pogrzebowy. Przyczyniają się do odtworzenia biologicznej natury i demograficzno-kulturowych przemian minionych populacji, które są przedmiotem tego opracowania.

MATERIAŁ I METODYKA BADAŃ

W opisie szczątków rozpatrywano takie elementy, jak: 1. rodzaj grobu (jamowy, popielnicowy) i stan jego zachowania; 2. ciężar i stopień rozdrobnienia kości³; 3. stan zachowania szkieletu — występowanie lub brak kości czaszki i szkieletu pozaczaszkowego (kości tułowia, kręgow, kończyn itp.); 4. stopień przepalenia i występujące różnice w jego intensywności oraz związana z tym: 5. barwa kości z ewentualnymi jej zabarwieniami pochodzenia organicznego lub mineralnego (metale)⁴; 6. liczbę pochowanych (pochówek pojedynczy czy wieloosobniczy); 7. układ kości w naczyniu (dowolny czy anatomiczny); 8. cechy bu-

² Zagadnienie obrządku ciałopalnego bardzo szeroko opisała M. Cabalska (1964, s. 18nn.). Ciekawsze formy tego obrządku (za M. Cabalską i innymi autorami) przytoczyła M. Pyżuk we wstępie do opracowania pt. *Antropologiczna interpretacja szczątków kostnych populacji Maciejowic (pow. Garwolin) z epoki brązu i wczesnego żelaza* (M. Pyżuk 2002).

³ Ciężar kości — pozornie cecha mało ważna, dopełnia wiedzę o pochówku. Jako „pierwsze sito” w badaniu, sugeruje czy wręcz wskazuje, że jest to pochówek wieloosobniczy, czy przypuszczalnie męczyzny, czy są to kości szkieletu kompletnego czy tylko jego fragmenty. Natomiast stan zachowania i rozdrobnienie kości zależy nie tylko od siły ognia, ale i wielu innych czynników. W grobach jamowych stanowią je głównie korzenie roślin, wilgotność gleby, jej przepuszczalność dla wody czy wrażliwość na zmiany temperatury. Stan zachowania kości z grobów jamowych jest więc mało przydatny w ocenie panującego zwyczaju obchodzenia się ze szczątkami po kremacji. Przyjęto uważać, że w pochówkach popielnicowych, gdzie kości są dobrze chronione, rozdrobnienie do 1,5–2,5 cm można traktować jako wynik zwyczajowego kruszenia ich przed włożeniem do naczynia. Nie można wykluczyć i innej, najczęstszej z przyczyn (wtórne) rozdrobnienia, kości wyjętych z naczynia i źle przechowywanych na przykład w torbach papierowych. W takim przypadku rozdrobnienie kości jest cechą bezwartościową w rozważaniach o pośmiertnym zwyczaju obchodzenia się ze szczątkami zmarłego.

⁴ Barwa kości (z jej odcieniami) mówi zarówno o technice kremacji, jak i stopniu przepalenia. Kości o barwie białej są najlepiej przepalone, pozbawione składników organicznych, kruche, spękane i najczęściej poskręcane, lepiej przechowujące się w ziemi. Dobrze spalone kości o bogatej strukturze gąbczastej są barwy żółtawożółtej (od trójwartościowego żelaza hemoglobiny). Kości źle (nie w pełni) spalone są barwy prawie czarnej, w małym stopniu zdeformowane. Spotykana jest jeszcze barwa brązowawoszara, najczęściej w wypadku kości z grobów jamowych. Barwa brązowa lub zielona kości pochodzi od przedmiotów z metalu (żelaza lub miedzi). Anatomiczna identyfikacja kości i znajomość ich zabarwienia pozwala na zorientowanie się o sposobie budowy stosu, ułożenia zmarłego na nim i sile ognia. W literaturze antropologicznej wyodrębnia się 5 stopni przepalenia kości.

dowy kości szkieletu (grubość kości mózgowcowej, ścian trzonów kości długich kończyn, urzeźbienie). Na podstawie cech dymorficznych określono: 9. płeć osobnika; 10. wiek biologiczny w chwili śmierci; 11. przyżyciową wysokość ciała; 12. zmiany chorobowe układu kostnego oraz 13. współwystępowanie kości zwierzęcych, ceramiki i ozdób.

W niniejszym artykule posłużono się metodami badawczymi opisanymi w pracach J. Gładykowskiej-Rzeczyckiej (1974a; 1974b), stosowanymi w antropologicznym opisie materiałów kostnych z grobów ciałopalnych.

Płeć i wiek osobnika określono stosując powszechnie przyjęte metody w antropologii⁵.

Przy określeniu wieku osobnika w chwili śmierci (tabela 1) wprowadzono podział na okresy rozwojowe (kategorie): wczesne dzieciństwo (*infans I*), późne dzieciństwo (*infans II*), wiek młodzieńczy (*juvenis*), wiek dorosły — względnej stabilizacji procesów rozwojowych (*adultus*), wiek dojrzały — z procesami regresu (*maturus*) oraz wiek starczy z nasileniem procesów regresu i procesem inwolucji (*senilis*).

Ze względu na zły stan zachowania szczątków, w wielu przypadkach nie można było określić płci osobnika, a i określenie wieku było mało precyzyjne (np. dziecko, dorosły, zmarły przypuszczalnie w wieku...).

Rekonstrukcje przyżyciowej wysokości ciała zmarłych zostały wykonane zgodnie z wypracowaną w Zakładzie Antropologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu metodą uwzględniającą stopień kurczenia się kości w procesie kremacji oraz zasadą współzależności pomiędzy wielkością nasady kości a jej długością (J. Piontek, J. Strzałko, A. Malinowski 1974). Wysokość ciała (w cm) odczytana została z tabeli opracowanej przez J. Strzałkę, J. Piontkę i A. Malinowskiego (1974) na podstawie wymiarów głów kości udowych, ramiennych i promieniowych.

Anomalie kostne, niektóre zmiany patologiczne związane z *osteoarthritis* (występujące na trzonach kręgow i kościach długich), zniekształcenia stawów czy ich powierzchni, zrośnięcia kręgow, dobrze zachowują się na kości spalonej i są najczęściej opisywane. Dobrze widoczne są też zmiany pourazowe, jak zagojone złamania, cięcia. Względnie dobrze czytelne są zmiany patologiczne zębów, *caries*. Ślady tych schorzeń są pomocne w ocenie wieku osobnika, wnoszą także sporo wiadomości o stanie zdrowia zarówno jego, jak i całej populacji. Są odzwierciedleniem zależności organizmu od czynników środowiska wewnętrznego i zewnętrznego oraz zachodzących w nich zmian. Należy dodać, że z powodu braku danych o przynależności zmarłego do którejś z kultur — przeworskiej czy wielbarskiej — pozyskane dane biologiczno-demograficzne zostały omówione łącznie.

⁵ Szczególnie uwzględniono cechonośne kości mózgo- i twarzoczaszki (łącznie z żuchwą) oraz kości miedniczne, w których najbardziej przejawia się dymorfizm płciowy. Różnice płciowe w budowie szkieletu uwarunkowane są genotypem autosomalnym, działalnością wewnątrzwydzielniczą organizmu, wiekiem osobnika, rozrodczą aktywnością kobiet, aktywnością fizyczną oraz wpływem czynników środowiskowych (modyfikatorów) oddziałujących na każdą z płci.

Tabela 1. Kołoząb, pow. Płońsk, stan. 3. Kategorie wieku przyjęte w ocenie materiału kostnego*

Table 1. Kołoząb, Płońsk district, site 3. Age categories assumed for the study of the skeletal material*

Kategorie wieku		Lata życia (w przybliżeniu)
plód: rozwój prenatalny		do narodzin
<i>infans I:</i>	wczesne dzieciństwo	0 – 7 rok życia
	okres wczesny	0 – 18 miesięcy
	noworodek	0 – 7 miesięcy
	niemowlę	7 – 18 miesięcy
	okres środkowy	18 miesięcy – 3 rok życia
	okres późny	3 – 7 rok życia
<i>infans II/III</i>		6 – 8 rok życia
<i>infans II:</i>	późne dzieciństwo	7 – 14 rok życia
	okres wczesny	7 – 10 rok życia
	okres późny	10 – 14 rok życia
<i>infans III/juvenis</i>		13 – 15 rok życia
<i>juvenis:</i>	wiek młodzieńczy	14 – 18–22 rok życia
	okres wczesny	14 – 16 rok życia
	okres późny	16 – 18–22 rok życia
<i>adultus:</i>	wiek dorosłości	18–22 – 30–35 rok życia
	okres wczesny	18–22 – 25–27 rok życia
	okres późny	25–27 – 30–35 rok życia
<i>adultus/maturus</i>		28 – 32 rok życia
<i>maturus:</i>	wiek dojrzałości	30–35 – 60–65 rok życia
	okres wczesny	30 – 40 rok życia
	okres środkowy	40 – 50 rok życia
	okres późny	50 – 60–65 rok życia
<i>maturus/senilis</i>		55 – 65 rok życia
<i>senilis:</i>	wiek starości	60–65 – do końca życia
	okres wczesny	60 – 70 rok życia
	okres późny	70 – do końca życia
dziecko		0 – 11 rok życia
osobnik młodociany		11 – 14 rok życia
w wieku młodzieńczym		14 – 18 rok życia
dorosły młody		18–20 – 35–40 rok życia
dorosły		powyżej 18–20 roku życia
nieokreślony		NN**

* Subkategorie w grupach wieku (okres wczesny, środkowy, późny) wyodrębnione zostały przez badaczy Pracowni Antropologii Zakładu Nauk Pomocniczych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie, na podstawie odrębności zmian struktur i funkcji organizmu w procesie jego ontogenezy.

** Osobnicy, u których nie można było określić kategorii wieku.

* Sub-categories in age groups (early, middle, late) identified by researchers from the Anthropology Laboratory of the Department of Applied Sciences, Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, based on the distinction of structural and functional changes of the organism in the process of its ontogenesis.

** Undetermined age category.

DEMOGRAFICZNO-MORFOLOGICZNA CHARAKTERYSTYKA BADANEJ POPULACJI

Na cmentarzysku w Kołozębieniu wyeksplorowano 428 grobów. Antropologicznie opracowano szczątki kostne z 264 grobów; wśród nich 260 zawierało szczątki ludzkie, a w 4 stwierdzono kości zwierzęce, które nie są przedmiotem tego opracowania.

Groby ludzkie to w 90% pochówki jednoosobowe, ze szczątkami 234 zmarłych. Pochówki podwójne wystąpiły w 26 grobach (10%). Grobów z większą liczbą zmarłych nie stwierdzono. Łącznie w 260 grobach pochowanych było 286 osobników (tabela 2)⁶.

Tabela 2. Kołoząb, pow. Płońsk, stan. 3. Liczebność i procent udziału poszczególnych sekwencji opracowanego materiału z cmentarzyska

Table 2. Kołoząb, Płońsk district, site 3. Number and percentage share of particular sequences of the studied assemblage from the cemetery

Groby z kośćmi	Liczba obserwacji	%
ludzkimi	260 do 264	98,5
zwierzęcymi	4 do 264	1,5
łącna liczba grobów	264	100,0
pochówki pojedyncze	234 do 260	90,0
pochówki podwójne	26 do 260	10,0
łącna liczba osobników	286	100,0

W przypadku 32 zmarłych (11,2%) pochowanych na cmentarzysku można było ustalić płeć, zaś kategorię wieku — u 246 (86%). Ze względu na bardzo duże rozdrobienie i skrajnie zły stan zachowania kości dla części osobników nie zdołano ustalić żadnej z cech. Wyniki przedstawione są w tabelach 3 i 4.

Tabela 3. Kołoząb, pow. Płońsk, stan. 3. Demograficzna struktura płci w populacji z cmentarzyska

Table 3. Kołoząb, Płońsk district, site 3. Demographic gender structure of the population from the cemetery

Skład populacji		Liczba obserwacji	%
dzieci		59	20,6
dorośli	mężczyźni	16	5,6
	kobiety	16	5,6
	z nieokreśloną płcią	195	68,2
łącna liczba osobników		286	100,0

Demograficzna struktura ludności z nekropoli w Kołozębieniu przedstawia się następująco. Dorośli obydwu płci stanowią 79,4% (227 zmarłych), dzieci 20,6% (59 zmarłych). W uzyskanych wynikach stosunek dorosłych do dzieci jest w pro-

⁶ Szczątki opracowywały: dr Mira Pyżuk i mgr Kamila Wojdanowicz.

Tabela 4. Kołoząb, pow. Płońsk, stan. 3. Demograficzna struktura wieku populacji dzieci i dorosłych z cmentarzyska

Table 4. Kołoząb, Płońsk district, site 3. Demographic age structure of the adult and child population from the cemetery

Dzieci	Liczba obserwacji	%
<i>infans I</i> : wczesne dzieciństwo	36	61,0
<i>infans II</i> : późne dzieciństwo	7	11,9
<i>infans I/II</i>	5	8,5
<i>infans II/juvenis</i>	1	1,7
dziecko	10	16,9
łącznie dzieci	59	100,0

Dorośli	Liczba obserwacji	%
powyżej <i>infans II</i>	13	5,7
<i>juvenis</i> : wiek młodzieńczy	4	1,8
młody	34	15,0
<i>juvenis/adultus</i>	4	1,8
<i>adultus</i> : wiek dorosłości	14	6,2
młody dorosły	16	7,1
<i>adultus/maturus</i>	2	0,9
<i>maturus</i> : wiek dojrzałości	6	2,6
dorosły niestary	18	7,9
dorosły	75	33,0
<i>senilis</i> : wiek starości	1	0,4
wiek nieokreślony	40	17,6
łącznie dorosłych	227	100,0

porcjach zbliżonych do 4:1 (227:59). Na innych cmentarzyskach z tego czasu (badania własne) stosunek ten kształtował się różnie. W Stradowie IV stanowił 2:1 (13:6), w Modle 2:1 (47:24), w Garwolinie 3:2 (33:23), podczas gdy w Brzeźcach 3:1 (9:3). Nie można wykluczyć, że każdy z wyników może być obciążony większym lub mniejszym błędem wynikającym z różnej liczebności osobników w określonym wieku bądź będącym rezultatem uszkodzenia popielnic w ich górnej części, w której w pochówkach wieloosobniczych najczęściej składano kostki dzieci.

Wymieralność populacji dziecięcej i dorosłych w Kołozębiu przedstawiona jest w kategoriach wieku w tabeli 4. Wynika z niej, że największa śmiertelność w populacji dziecięcej — 61% (36 osobników) — miała miejsce w okresie wczesnego dzieciństwa *infans I* (od urodzenia do około 7 roku życia). Wielkość ta stanowi 12,6% zgonów całej populacji z Kołozębia (tabela 5). Analizując wnikliwiej śmiertelność dzieci we wczesnym dzieciństwie, stwierdzono, że najwięcej zmarło ich

Tabela 5. Kołoząb, pow. Płońsk, stan. 3. Częstość zgonów w kategoriach wieku populacji z cmentarzyska

Table 5. Kołoząb, Płońsk district, site 3. Frequency of death in particular age categories of the population from the cemetery

Kategorie wieku		n*	N	%	K	M
<i>infans I</i> :	okres wczesny	16	36	12,6	nie określa się	
	okres środkowy	3				
	okres późny	5				
	NN	12				
powyżej <i>infans I</i>		5	5	1,8		
<i>infans II</i> :	okres wczesny		7	2,4		
	okres późny					
	NN	7				
<i>infans I/infans II</i>		5	5	1,8		
dziecko (0 – <i>infans II</i>)		10	10	3,5		
powyżej <i>infans</i>		8	8	2,8		
<i>infans III/juvenis</i>		1	1	1,3		
<i>juvenis</i> :	okres wczesny		4	1,4		
	okres późny	1				
	NN	3				
młody (późny <i>infans II</i> – późny <i>juvenis</i>)		34	34	11,9		
<i>juvenis/adultus</i>		4	4	1,4	3	
<i>adultus</i> :	okres wczesny		14	4,9	4	4
	okres późny	1				
	NN	13				
młody dorosły (późny <i>juvenis</i> – późny <i>adultus</i>)		16	16	5,6		2
<i>adultus/maturus</i>		2	2	0,7	2	
<i>maturus</i> :	okres wczesny	3	6	2,1	4	2
	okres środkowy					
	okres późny					
	NN	3				
dorosły niestary (wczesny <i>adultus</i> – późny <i>maturus</i>)		18	18	6,3		5
dorosły (powyżej <i>juvenis</i>)		75	75	26,2	3	3
<i>senilis</i>		1	1	0,3		
osobnicy z nieokreśloną kategorią wieku		40	40	14,0		
łącznie zmarło osób		286	286	100,0	N = 16	N = 16

* n — liczba obserwacji w subkategoriach wieku, N — suma obserwacji w kategorii wieku oraz płci, K — kobiety, M — mężczyźni, NN — osobnicy o nieokreślonej subkategorii wieku oraz płci.

* n — number of observations in age subcategories, N — sum total of observations in the age and gender categories, K — women, M — men, NN — undetermined age and gender subcategory.

w okresie pierwszych 18 miesięcy życia pourodzeniowego, to jest w wieku noworodkowym i niemowlęcym (tabela 5; por. tabela 1). Można przyjąć, że tak duża śmiertelność w pierwszych miesiącach życia dziecka była wynikiem zarówno przyczyn natury biologicznej, jak i zwyczajowej⁷.

Dorosłą ludność pochowaną na cmentarzysku w Kołozębium stanowiły szczątki 227 osobników (79,4%). Płeć określono u 32 — 16 mężczyzn i 16 kobiet. Stan zachowania pozostałości ze szkieletów 195 osobników (85,9%) nie upoważniał do oceny płci (tabela 3).

Wśród osób dorosłych o określonej kategorii wieku (i subkategoriach; por. tabela 1) kształtowanie się procesu wymieralności przedstawia tabela 4. Wynika z niej, że 33% (75 osób) zmarło w wieku dorosłym, między 18–20 a 30–35 rokiem życia. Brak jest wiarygodnych danych, które by wskazywały na wcześniejszą śmierć kobiet niż mężczyzn (por. tabela 5). Jednak, przez analogię do danych uzyskanych z badań innych cmentarzysk (z różnych okresów), można przypuszczać, że i w Kołozębium kobiety częściej od mężczyzn umierały w późnych latach okresu młodzieńczego i wczesnych latach dorosłości — między 14 a 25 rokiem życia, natomiast mężczyźni najczęściej między 25 a 35 rokiem życia, to jest w późnym okresie dorosłości i wczesnych latach okresu dojrzałego. A więc, można przypuszczać (i tylko przypuszczać), że także kobiety z Kołozębienia umierały wcześniej od mężczyzn.

Należy nadmienić, że próba rekonstrukcji procesów demograficznych na podstawie grobów ciałopalnych obarczona jest pewnymi błędami i daje przybliżony obraz rzeczywistości. Śmiertelność jest określana liczbą pochowanych na cmentarzysku, które najczęściej nie jest całkowicie eksplorowane, a przy tym część populacji z wielu powodów może tam nie trafić.

Przyżyciową wysokość ciała (w cm) wyliczono metodą opisaną przez J. Strzałko, J. Pionka i A. Malinowskiego (1974) u 6 kobiet, 3 mężczyzn i 2 osobników o płci nieokreślonej. Łącznie, tych 11 osobników stanowi 4,8% dorosłych i zaledwie 3,8% całej populacji z Kołozębienia. Z przeprowadzonych badań wiemy, że wysokość kobiet mieściła się w granicach od 156,4 do 160,3 cm, zaś mężczyzn od 162,7 do 168,7 cm. Na podstawie opisanych tu wyników można jedynie stwierdzić, że byli to osobnicy średniorośli w kategoriach wysokości swojej płci. Uzyskane przez nas dane dla osób dorosłych z Kołozębienia są bardzo zbliżone do tych, jakie uzyskano (w badaniach własnych, jeszcze niepublikowanych) dla zmarłych z równoczesnego cmentarzyska w Modle. Na podstawie wyliczonej przyżyciowej wysokości ciała w granicach od 160 do 170 cm dla 8 mężczyzn oraz od 155 do 165 cm dla 3 kobiet z wymienionego cmentarzyska można określić tych osobników (i tylko tych) jako średniorośli.

Przedstawione powyżej wyniki, ze względu na małą liczebność obserwacji, nie dają podstaw do wypowiedzania się na temat wysokości całych populacji zarówno z Kołozębienia, jak i Modły.

⁷ Organizm dziecka w tym czasie znajduje się w tzw. fazie bierności, w której funkcje życiowe przystosowują się do życia w środowisku pozamacicznym. Wykazują dużą wrażliwość wobec różnorodnych czynników środowiska zewnętrznego, które mogą zaburzać jego rozwój wobec faktu, że nie ma ono jeszcze własnych ciał odpornościowych (obronnych). Ponadto, do tak dużej śmiertelności mogły przyczynić się niewystarczające techniki medyczne przy (przypuszczalnie) niskim stopniu higieny pielęgnacyjnej i życia.

*

O ile dość liczne są opracowania poświęcone zmianom chorobowym kości kopalnej, to zbiorom osteologicznym przepalonych kości z cmentarzysk ciałopalnych poświęcano mniej uwagi (J. Gładkowska-Rzeczycka 1971). Przyczyny tego zjawiska mogą być wielorakie: natury biologicznej (dobre zdrowie i rzeczywisty brak zmian patologicznych w układzie kostnym populacji), mechanicznej (silne rozdrobnienie pokremacyjne oraz wtórne przez nieprofesjonalne obchodzenie się badaczy ze szczątkami), a także niewystarczająca wiedza antropologia w tym zakresie.

Niewykluczone, że stwierdzony brak zmian chorobowych w szczątkach kostnych z Kołozębia może być wynikiem którejs z powyższych przyczyn. We wnioskowaniu o zdrowiu ludności z Kołozębia należy więc zachować ostrożność, tym bardziej, że nie ma danych o zmianach chorobowych uzębienia.

ZWYCZAJE

Spalone szczątki kostne mogą być bogatym źródłem wiedzy o panujących w populacji zwyczajach chowania zmarłego. Jednym z wielu jest sposób ułożenia w popielnicy kości zebranych ze stosu. W materiale z Kołozębia stwierdzono układ anatomiczny w jednym tylko przypadku: jedynym (danym do antropologicznego opracowania) grobie popielnicowym (nr 2, ar II, ćw. D) ze szczątkami dorosłej (*adultus*), wysokiej (160–165 cm), (przypuszczalnie) kobiety. Nie jest to wynik wiarygodny dla całej populacji ze względu na fakt wcześniejszego wyjęcia kości z naczynia, bez zachowania zasady podziału na warstwy.

Z 260 grobów ze szczątkami ludzkimi 10% (26) stanowią pochówki podwójne. Najliczniej występujące (57,7%) zawierały kości dorosłego człowieka i dziecka, a następnie w kolejności: 4 (15,4%) ze szczątkami dwojga dorosłych i 3 (11,5%) z kośćmi dwojga dzieci. Stwierdzono także po jednym (3,8%) pochówku z kośćmi kobiety i dziecka oraz mężczyzny i dziecka (tabela 6).

Tabela 6. Kołoząb, pow. Płońsk, stan. 3. Pochówki wieloosobnicze w populacji z cmentarzyska (w konfiguracjach)

Table 6. Kołoząb, Płońsk district, site 3. Multiburial graves in the cemetery population (in configurations)

Pochówki podwójne	Liczba obserwacji	%
dorosły — dziecko	15	57,7
dziecko — dziecko	3	11,5
kobieta — dziecko	1	3,8
kobieta — ?	2	7,7
mężczyzna — dziecko	1	3,8
dorosły — dorosły	4	15,4
łącznie obserwacji	26	99,9

Kości były wyraźnie zróżnicowane nie tylko pod względem wielkości, ale i barwy. Dziecięce były kremowe lub żółtawokremowe, osób dorosłych najczęściej szare lub szarawożółte, rzadziej brunatnawożółte.

Zjawisko występowania w jednym grobie szczątków dwóch lub więcej osób wiąże się z ogólnym ciężarem kości w naczyniu (tabela 7). W pochówkach podwójnych wahał się on od 20 do 920 g; najczęściej kości ważyły 20–70 g, sporadycznie 460–920 g.

Tabela 7. Kołożąb, pow. Płońsk, stan. 3. Ciężar kości z grobów popielnicowych i jamowych z cmentarzyska

Table 7. Kołożąb, Płońsk district, site 3. Weight of bones from urn graves and pit graves from the cemetery

Ciężar zachowanych kości w gramach	Liczba obserwacji	%
< 10	127	49,0
11 – 20	63	24,3
21 – 30		
31 – 40	24	9,3
41 – 50		
51 – 60	12	4,6
61 – 70		
71 – 80	7	2,7
81 – 90		
91 – 100	4	1,5
101 – 300	11	4,2
301 – 600	3	1,2
601 – 900	4	1,5
901 – 1200	2	0,8
1201 – 1500	2	0,8
1501 – x		
łącznie obserwacji	259	99,9

Z dalszej analizy ciężaru kości związanego z wiekiem i płcią osobnika stwierdzono, że: najliczniejsze (127) były groby z mniejszą niż 10 g zawartością kości, a były to głównie szczątki dzieci we wczesnym *infans I*. Ciężar kości do 40 g (w 1 przypadku 80 g) to szczątki dzieci w późnym *infans I* i dzieci w wieku *infans II*.

Ciężar szczątków 13 pochówków męskich przeciętnie wynosił 110 g, ze skrajnościami 30 i 1400 g. Pochówki określone jako kobiece, przeciętnie zawierały więcej kości z najczęściej powtarzającym się ciężarem 40–280 g, skrajnie: 40 i 1350 g. Podobne różnice związane z płcią w ciężarze szczątków mężczyźni i większym w pochówkach kobiet, otrzymał A. Malinowski (1981) dla ludności kultury pomorskiej z wczesnego okresu lateńskiego z cmentarzyska w Dobrawie.

Można przypuszczać, że ten stosunkowo mały ciężar szczątków w pochówkach z Kołożębia jest wynikiem nie przywiązywania znaczenia do dokładnego wybierania kości z miejsca kremacji zwłok albo dużego rozdrobnienia, lub też niezbyt dokładnego wybierania ich z popielnicy czy grobu jamowego.

Niemalą rolę w gromadzeniu wiedzy o zwyczajach obchodzenia się ze szczątkami zmarłego ma stwierdzenie, ile i z jakich części szkieletu brak kości w pochów-

ku⁸. Uzyskane przez nas wyniki przedstawione są w tabeli 8. Fakt występowania w grobach ponad 65% trzonów kości kończyn i blisko 61% kości z czaszki świadczy o starannym wybieraniu szczątków zmarłego ze stosu. Stosunkowo mały procent (8,7%) w grobach kości tułowia tłumaczy się mniejszą ich trwałością wobec wysokiej temperatury ze względu na przewagę substancji gąbczastej do zbitej w ich budowie. Przypuszczenie to znajduje potwierdzenie w bardziej szczegółowej analizie tego zjawiska, którego wyniki przedstawiono w tabeli 9.

Tabela 8. Kołoząb, pow. Płońsk, stan. 3. Częstości występowania kości z poszczególnych fragmentów szkieletu w pochówkach

Table 8. Kołoząb, Płońsk district, site 3. Frequency of occurrence of specific parts of the skeleton in the burial

Występujące fragmenty szkieletu	Liczba obserwacji	%*
czaszki	174	60,8
tułowia	25	8,7
kończyn	38	13,3
trzonów kości kończyn	187	65,4
ułamki kostne anatomicznie nieokreślone	27	9,4

* Procent wyliczony jest z wyodrębnionej liczby 286 zmarłych.

* Percentage calculated for the number of 286 identified individuals.

Tabela 9. Kołoząb, pow. Płońsk, stan. 3. „Pełne i niepełne” występowanie szczątków szkieletu osobników z cmentarzyska

Table 9. Kołoząb, Płońsk district, site 3. “Complete and incomplete” occurrence of skeletal remains of individuals in the cemetery

Rodzaj szczątków kostnych w pochówku	Liczba obserwacji	%
fragmenty z całego szkieletu	24	9,5
fragmenty czaszki	6	2,4
fragmenty trzonów kości kończyn	81	32,3
fragmenty kości kończyn	6	2,4
fragmenty trzonów kości długich i czaszki	55	21,9
fragmenty trzonów kości długich i mózgowiczaszki	53	21,1
fragmenty trzonów kości długich i twarzoczaszki	4	1,6
fragmenty trzonów kości długich i kości tułowia	2	0,8
fragmenty kości kończyn i czaszki	11	4,4
fragmenty kości kończyn i mózgowiczaszki	4	1,6
fragmenty kości kończyn i twarzoczaszki	2	0,8
fragmenty kości kończyn i kości tułowia	3	1,2
łącznie liczba obserwacji	251	100,0

⁸ Jak dotychczas na pytanie to nie można dać wyczerpującej odpowiedzi z kilku powodów. Najczęściej nie wiemy, w jaki sposób były wydobywane kości, szczególnie gdy popielnice były uszkodzone, a kości rozsypane obok nich i niejednokrotnie przemieszane między sobą. Wreszcie nie zawsze wiemy, w jakich warunkach je przechowywano.

Wśród spalonych szczątków kostnych znajdowały się: węgle, drobne ułamki ceramiki, drobne fragmenty kości zwierzęcych, przedmioty z metalu, a także jeden fragment zwierzęcej kości zdobionej — jak przypuszczam, nie wybrane wcześniej pozostałości z wyposażenia grobu (tabela 10).

Tabela 10. Kołoząb, pow. Płońsk, stan. 3. Kości i znalezione przedmioty wyposażenia w grobach z cmentarzyska

Table 10. Kołoząb, Płońsk district, site 3. Bones and objects of grave furnishings from the graves in the cemetery

Rodzaj materiału, zabytki	Liczba obserwacji	%
występowanie patologii		
występowanie zębów	13	4,9
występowanie kości zwierzęcych	28	10,6
kości przebarwione metalem	1	0,4
występowanie węgla	27	10,2
przedmioty z brązu	7	2,7
ceramika	3	1,1
zwierzęce kości zdobione	1	0,4
groby tylko z kośćmi ludzkimi	184	69,7
łącznie obserwacji	264	100,0

W opracowaniach antropologicznych skremowanych szczątków kostnych odnotowuje się także barwę kości (rzadziej z uwzględnieniem jej odcieni) z poszczególnych części szkieletu. Barwa w pewnym stopniu informuje nas o wieku pochowanego, o sile płomienia spalającego, a nawet daje pewne sugestie co do tuszy (zawartości tkanki tłuszczowej w organizmie) zmarłego (tabela 11).

Źródła etnograficzne opisując różnorodność ceremonii pogrzebowych, wskazują na różne sposoby układania zwłok na stosie. Barwa kości przepalonych w pewnym stopniu informuje nas o tym, w jakiej części stosu (górnej, dolnej czy środkowej) złożone były zwłoki. Na przykład ciemne, słabo przepalone kości części grzbietowej zmarłego wskazują na ułożenie w dolnej części stosu, jasne, dobrze przepalone — o ułożeniu na stosie. W przyszłości należałoby więc uwzględniać w badaniach także zróżnicowanie barwy kości w obrębie szkieletu.

PODSUMOWANIE

W podsumowaniu wyników opracowania należy podkreślić następujące ustalenia: 1. W 260 grobach z ludzkimi szczątkami pochowano 286 osobników. W 90% były to pochówki jednoosobowe z 234 zmarłymi, pozostałe 10% stanowiły pochówki podwójne ze szczątkami 52 osób. Groby podwójne najczęściej zawierały szczątki dorosłego i dziecka (57,7%) i w kolejności: dwojga dorosłych (15,4%), dwoje dzieci 11,5% (tabela 6). Nie stwierdzono grobów z większą liczbą zmarłych. 2. 79,4% (227 osobników) pochowanych stanowili dorośli obydwu

Tabela 11. Kołożąb, pow. Płońsk, stan. 3. Zróżnicowanie barwy kości w pochówkach z cmentarzyska

Table 11. Kołożąb, Płońsk district, site 3. Varied color of the bones from burials in the cemetery

Barwa kości	Liczba obserwacji	%
kremowa	25	9,0
— żółtawokremowa	2	0,7
— szarawokremowa	14	5,1
żółta	22	7,9
— kremowożółta	8	2,9
— brązowożółta	1	0,4
— szarowożółta	15	5,4
brunatna	3	1,1
— kremowobrunatna	1	0,4
— szarowobrunatna	4	1,4
— czarnawobrunatna	3	1,1
szara	106	38,3
— kremowoszara	34	12,5
— żółtawoszara	13	4,7
— brunatnoszara	3	1,1
— czarnawoszara	8	2,9
czarna (zwęglona)	4	1,4
barwa niejednolita	1	0,4
barwy nie określono	9	3,3
łącznie osobników	286	100,0

płci, pozostałe 20,6% (56 pochówków) zawierało szczątki dzieci (tabela 3). 3. Przynależność do płci określono u 11,2% populacji (16 mężczyzn i 16 kobiet), u 68,2% (195 osobników) płci nie określono, zaś 20,6% (59 zmarłych) to 19 dzieci (tabela 3). 4. 61% (36 osobników) dziecięcej populacji z cmentarzyska w Kołożębiu zmarło w okresie wczesnego dzieciństwa *infans I* (tabela 4), z największą liczbą zgonów w okresie noworodkowym i niemowlęcym, to jest w pierwszych 18 miesiącach życia pourodzeniowego (tabela 5; por. tabela 1). 5. Wśród dorosłych najwięcej osób — 33% — zmarło we wczesnym okresie dorosłości, który przypada na lata od 18–22 do 30–35 roku życia, to jest na późny *juvenis* i *adultus* (tabela 4; por. tabela 1). Zmarli ci stanowią 26,2% całej przebadanej populacji (tabela 5). 6. Wyliczona przyżyciowa wysokość ciała — w granicach 162,7–168,7 cm dla 3 mężczyzn oraz 156,4–160,3 cm dla 6 kobiet — określa tych osobników (ze względu na małą liczebność, tylko tych) jako średniorosłych w swojej płci. 7. Nie stwierdzono zmian chorobowych układu kostnego w opracowanych szczątkach. Przyczyny tego faktu mogą być zarówno natury biologicznej (zdrowa populacja), jak i fizycznej (utrata informacji przez silne rozdrobnienie szczątków). 8. Fakt występowania w grobach w ponad 65% trzonów kości kończyn i blisko w 61% kości z czaszki świadczy o dość starannym wybieraniu ze stosu szczątków zmarłego (tabele 8 i 9).

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz skrótów

Metody... — *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych. Materiały z sesji naukowej w dniu 25 III 1972 roku*, H. Giżyńska red., Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Seria Antropologia, nr 2, Poznań 1974.

Literatura

C a b a l s k a M.

1964 *Zagadnienie obrządku ciałopalnego*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 30, z. 1–2, s. 18–44.

G l a d y k o w s k a - R z e c z y c k a J.

1971 *Morphological analysis of bones from crematory cemeteries of the population of the east Pomeranian Culture in Gdańsk Pomerania*, „Folia Morfologica”, t. 30, z. 1, s. 129–147.

1974a *Antropologiczna interpretacja cmentarzysk ciałopalnych*, „Pomorania Antiqua”, t. 5, s. 27–282.

1974b *O metodach stosowanych w badaniach materiałów kostnych z ciałopalnych cmentarzysk*, [w:] *Metody...*, s. 85–92.

K o s t r z e w s k i J.

1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek, nr 18–19, Leipzig–Würzburg.

M a l i n o w s k i A.

1981 *Cmentarzysko ciałopalne ludności kultury pomorskiej w Dobrowie, były pow. Białogard w świetle badań antropologicznych*, [w:] *Źródła do badań biologii i historii populacji słowiańskich*, A. Malinowski red., Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Antropologia, nr 10, Poznań, s. 169–184.

P i o n t e k J., S t r z a ł k o J., M a l i n o w s k i A.

1974 *Wzrost ludności z pradziejowych cmentarzysk ciałopalnych w świetle nowych metod rekonstrukcji*, [w:] *Metody...*, s. 93–98.

P y ż u k M.

2002 *Antropologiczna interpretacja szczątków kostnych populacji Maciejowic (pow. Garwolin) z epoki brązu i wczesnego żelaza*, [w:] *Zespół osadniczy kultury łużyckiej w Maciejowicach (woj. mazowieckie)*, maszynopis przechowywany w Samodzielnej Pracowni Dokumentacji Naukowej i Archiwalnej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie.

S t r z a ł k o J., P i o n t e k J., M a l i n o w s k i A.

1974 *Możliwości identyfikacji szczątków ludzkich z grobów ciałopalnych w świetle wyników badań eksperymentalnych*, [w:] *Metody...*, s. 31–42.

MIRA PYŻUK

THE ANTHROPOLOGICAL INTERPRETATION OF SKELETAL REMAINS
OF THE PRZEWORSK AND WIELBARK CULTURE POPULATION
FROM KOŁOZĄB IN PŁOŃSK DISTRICT

S u m m a r y

Based on the chronological and cultural interpretation of the site presented in the introduction by J. Andrzejowski, it appears that the cemetery was used by the Przeworsk Culture people from phase A₃ of the younger pre-Roman period to the beginnings of phase B₂/C₁ and by the Wielbark Culture people from phase B₂/C₁ to C₃ or the beginnings of the early stage of the Migration period (first half of the 1st century BC – 4th century AD).

The study assemblage included burnt human skeletal remains from 260 graves (92.3% without urns) containing 286 individuals (Table 2). Of these, single burials constituted 90%, while 10% were double burials, in most cases (57.7%) consisting of an adult and a child (Table 6).

The population of the cemetery at Kołoząb was composed of adults in 79.4% and children in 20.6% (Tables 3 and 4). For 86.0%, it was possible to determine the age category at death (Table 5; cf. Table 1); for 32 individuals (11.2%) of the adult population, gender could also be established (Tables 3 and 5). The biggest mortality among children (61.0%) had place in early childhood (*infans I*), mainly among the newborn and infants (Table 4; cf. Table 1). This constituted 12.6% of all deaths in the Kołoząb population (Table 5). Table 4 illustrates the number of deaths among adults. The most deaths (33%) were among adults in the 18–20 to 30–35 age groups. This constitutes 26.2% of the entire population in Kołoząb (Table 5).

The life body height, calculated for men at 162.7–168.7 cm and for women at 156.4–160.3 cm, identifies this population as being of medium height (in each gender category). No bone pathologies were observed. Some characteristics of burial customs (weight of bones in grave, number and kind of skeletal remains, color of these remains) expressed in numbers have been presented in Tables 7, 9, 10 and 11. Interestingly, the graves contained over 65% limb bones and 61% cranium bones, indicating that the cremated remains had been meticulously picked out of the funeral pyre (Table 8).

Translated by Iwona Zych

Adresy Autorów:

Dr Mira Pyżuk
Zakład Nauk Pomocniczych
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
al. Solidarności 105
00-140 Warszawa

Mgr Jacek Andrzejowski
Dział Epoki Żelaza
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 — Arsenał
00-950 Warszawa